

fat veya cezayı ruh görecek, beden ise diriltilemeyecektir. Bu iddiaları “boş kuruntular ve haktan sapmalar” diye nitelendiren Gazzâlî, ölümü kısaca “bir durum değişikliği” olarak tanımlayıp ruhun bedenden ayrıldıktan sonra ya azap çekerek veya mutlu olarak varlığını sürdürceğini belirtir. Ruhun bedenden ayrılmasının anlamı beden üzerindeki yönetiminin sona ermesidir. Ancak ruhta bundan sonra da acıyı ve sevinci algılama yeteneği vardır; ruhun bizâtihî sahip olduğu bu yetenekler bedenden ayrılınca devam eder; organlar aracılığıyla elde ettiği nitelikler ise bedenden ayrıldıktan sonra yok olur. Ruh bedene dönmekle bunları yeniden kazanır. Bu dönüş kabirde veya yeniden dirilme gününde olabilir. Aslında ölümden duyulan kaygı ve korkunun arkasında kişinin tamamen yok olmasından ziyade bedeninden, ailesi ve yakınlarından, malından mülkünden ayrılacağı gerçeği yatmaktadır. Buna karşılık insanın asıl varlığı nefsi veya ruhu olup o da ölümsüzdür (a.g.e., IV, 494).

BİBLİYOGRAFYA :

Eflatun, *Phaidon* (trc. Suut Kemal Yetkin – Hamdi Ragıp Atademir), Ankara 1945, 67^d-68^b; Kindî, *Resâ'il*, s. 72; a.mlf., *Üzüntüden Kurtulma Yolları: el-Hile li-def'i'l-ahzân* (nşr. ve trc. Mustafa Çağrıncı), İstanbul 1998, metin, s. 30-32; Ebû Bekir er-Râzî, *et-Tıbbü'r-rûhânî* (nşr. P. Kraus, *Resâ'il felsefiyye* içinde), Beyrut 1402/1982, s. 92-96; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk* (nşr. İbnü'l-Hatîb), Kahire 1398, s. 175-183; a.mlf., *Risâle fi'l-Hauf mine'l-meut* (nşr. L. Şeyho, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye* [nşr. Fuat Sezgin] içinde), Frankfurt 2000, s. 34-45; Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, 448-547; Sâlih Uzayme, *Muştalahât Kur'âniyye*, Beyrut 1414/1994, s. 390-393. MUSTAFA ÇAĞRINCI

□ TASAVVUF. Gazzâlî ölümü arzu etmeleri bakımından insanları üçe ayırır: Dünya işlerine dalıp ölümü ve âhireti unutan günahkârlar, günah işlemekten pişman olup amel ve taate yönelen tövbe-kârlar, ârifler. Günahkârlar ölümü hatırlamak istemez; çünkü ölümü hatırlamak onların dünyadan haz almasını engeller, üzülmelerine sebep olur, rahatlarını kaçıır. “Kaçtığınız ölüm mutlaka sizi yakalayacaktır” âyeti (el-Cum'a 62/8) bunların halini anlatır. Tövbe-kârlar ölümü unutmaz, daha çok ibadet ve iyi işler yapıp sevap kazanarak yüksek mertebelere ulaşmak için ölmeyi arzu etmezler. Ölümü ve sonrasını hatırlamaları tövbelerine samimi ve ciddi bir şekilde bağlı kalmalarını sağlar. Ârifler ise özledikleri mevlâyâ kavuşma yolunu açtığından daima ölümü hatırlar ve bir an önce “dost” diye tanımladıkları Hakk'a ermek isterler. Âriflerin üstünde bir zümre daha bulunur. Bunların ölümü veya ya-

şamayı arzu etme gibi bir istekleri olmaz, bu konuda Hakk'ın takdirini gönül hoşluğuyla kabul ederler (*İhyâ'*, IV, 434).

İnsanın dünyaya dalarak âhireti unutmamasına, bedenî arzular peşinde koşmasına engel olan, ibadetlere ve erdemli hayata yönelten ölümün sıkça hatırlanması tavsiye edilmiştir. Hz. Ali ölümü hatırlamanın hayırlı işlerin yapılmasına vesile olacağını söyler. Hz. Ömer ölümü aklından çıkarmamak için yüzüğünün kaşına, “Ey Ömer! Vâiz olarak sana ölüm yeter” ibaresini yazdırmıştı (a.g.e., IV, 435; Aclûnî, II, 112). Ölümü hatırlattığı ve bu şekilde kalpleri yumuşattığı için Resûl-i Ekrem kabir ziyaretini tavsiye etmiştir (Müslim, “Cenâ'iz”, 106; Ebû Dâvûd, “Cenâ'iz”, 77; Tirmizî, “Cenâ'iz”, 7). İnsanı yeryüzünde dolaşıp eski kavimlerden kalan harabelere ibret gözüyle bakmaya ve onların âkıbetlerinden ders almaya davet eden âyetlerde de ölümün hatırlanmasına işaret vardır (Yûsuf 12/109; en-Neml 27/14).

Allah'ın gazabına uğrama ve cehennemde yanma korkusuyla yaşayan âbid ve zâhidlerin ölümden ve ölüm sonrası hayattan korktukları, göz yaşı döküp mahzun bir hayat yaşadıkları, tasavvufta Allah sevgisinin ve ümitli olmanın vurgulandığı dönemlerde ise ölümün Hakk'a kavuşma vesilesi kabul edildiği ve arzulandığı görülmektedir. Kur'an'da, hayırlı işler yapanların selâmette oldukları ve cennete girecekleri müjdesini aldıktan sonra ruhlarını meleklerle hoşça teslim ettiklerinden bahsedildiğine (en-Nahl 16/32) dikkat çeken sûfler, kendilerinde ümit hali galip olan bazı velî ve âriflerin bu şekilde öldüklerine dair örnekler verirler. Bunlardan bazıları ölürken tebessüm eder, bazıları sevincinden uçacakmış gibi coşar, bazıları vefat ettikten sonra hayat belirtileri gösterir, bazıları ölmeyen cennetteki yerini görüp sevinir, öldükten sonra rüyada görülen bazıları ise ölüm sonrası hayatın sanıldığı gibi korkunç olmadığını, Allah'ın af ve merhametinin çok geniş olduğunu söyler (Serrâc, s. 280; Kelâbâzî, s. 157; Kuşeyrî, II, 589).

Tasavvuf klasiklerinde ölüm konusuna ayrı bölümler ayrılmış, burada sûflerin ölümle ilgili görüş ve gözlemleri anlatılmış, ölümün âdâbından bahsedilmiştir (Muhâsibî, *er-Ri'âye li-hukûkullâh*, s. 154-160; Kuşeyrî, II, 589-600). Bu eserlerde ölümü yaklaşan velîlerin daima Allah'ı zikrettikleri, Kur'an okudukları, namaz kılıp ibadete devam ettikleri, meselâ Cüneyd-i Bağdâdî'nin Kur'an okuyarak ruhunu teslim ettiği, “Allah'ı zikret, hatırla” diyenlere, “Unut-

madım ki hatırlayayım” dediği, Ebû Bekir eş-Şiblî'nin ölüm döşeğinde bile abdest almaya özen gösterdiği, bazılarının can çekişirken ilâhî aşka dair şiirler okuduğu, bazılarının öleceklerini önceden bilip hazırlık yaptıkları geniş biçimde anlatılır (Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî, s. 120, 135).

Tasavvufta Hak âşıklarının da şehidler gibi ölmediğine inanılır. Bir derviş Ebû Ali er-Rûzbârî'ye, “Hak âşıkları daima hayat-tadır ve ölmez” demişti (Kuşeyrî, II, 589). Yûnus Emre de, “Âşık öldü diye salâ verirler / Ölen hayvan-durur, âşıklar ölmez” beytinde aynı hususu vurgulamaktadır. Bazı mutasavvıflara göre ölüm üzülecek ve matem tutulacak bir olay değil sevinilecek bir husustur. Hak âşıkları kendilerini mevlâyâ kavuşturan ölümü bir vuslat gibi görür ve ondan “düşün” diye bahsederler. Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın, cenazesi mezara götürülürken, “Bundan daha hoş ne var? Dost dosta, yâr yâra gidiyor” beytinin okunmasını vasıyet ettiği (Lâmîî, s. 343), vefatından sonra da onun için bir ziyafet verildiği kaydedilir (Muhammed b. Münevver, s. 357). Ölümün yeni bir doğum olduğunu, vefat ettiğinde ağılamalarını söyleyen Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ölünce neyler üflenmiş, nefirler ve rebablar çalınmış, mazharlar dövülmüştü. Mevlevîler, Mevlânâ'nın ölüm yıl dönümünü “şeb-i arûs” (düşün gecesi) diye anarlar ve bununla dostu olan Hakk'a kavuşmasını kastederler (Gölpınarlı, s. 124-133). Bazı tarikat pîrleri adına düzenlenen ölüm yıl dönümü törenleri çeşitli müslüman ülkelerinde günümüze kadar devam etmiştir. Ancak Selef âlimi İbnü'l-Cevzî bazı tarikat ehlinin düzenlediği ve şenliğe dönüştürdüğü bu törenlerin akla da dine de aykırı olduğunu, Hz. Ya'kûb'un oğlu Yûsuf kaybolunca, Hz. Peygamber'in oğlu İbrâhim vefat edince ağlayıp göz yaşı döktüklerini, tabii ve insanî olanın da bu olduğunu, cenaze defnedilirken veya definden sonra şenlik, raks ve sevinç gösterileri yapmanın câiz sayılmadığını, bunları yapanların şeytanın oyununa geldiğini söyler (*Telbisü'l-İblis*, s. 306-307).

İlk sûflilerden Hâtim el-Esam beyaz, siyah, kırmızı ve yeşil olmak üzere dört ölümden bahsetmiş, “Az yemek beyaz, eza ve cefaya tahammül siyah, nefse muhalefet kırmızı, yamalı elbise giymek yeşil ölümdür” demiştir (Sülemî, s. 93; Abdurrahman-ı Câmî, s. 63, 685). Sürekli aç kalmak suretiyle gerçekleşen beyaz ölümle sâlikin idraki canlanır. Eza ve cefaya katlanarak gerçekleşen siyah ölümle sâlik her şeyin Allah'tan olduğu gerçeğini müşahade eder.

Kıymetsiz şeyler giymek suretiyle gerçekleştiren yeşil ölümle Hakk'ın güzelliğini görür. Nefse muhalefet sonunda gerçekleştiren kızıl ölüm ise bütün ölüm türlerini kapsayan ve Hz. Peygamber tarafından "büyük cihad" diye nitelenen ölüm türüdür (Kâşânî, s. 91-93).

Mutasavvıflar biri zorunlu (ıztırârî) diğeri iradî olmak üzere iki ölümden bahsederek. Ruhun bedenden ayrılması hakiki / zorunlu yani biyolojik ölüm; nefsin hevâ ve hevesini, arzu ve tutkularını etkisiz hale getirme, denetim altında tutma iradî ölümdür. "Ölmeden evvel ölmek" deyimiiyle kastedilen budur. Hz. Peygamber bir sahâbîye dünyada bir yolcu gibi yaşamasını ve kendini ölü saymasını tavsiye etmişti (Müsned, II, 24, 41; İbn Mâce, "Zühd", 3; Tirmizî, "Zühd", 20; Muhâsibî, *er-Rî'âye li-hukû-kullâh*, s. 171). Mutasavvıflara göre Kur'an'da söz konusu edilen iki ölümden (el-Mü'min 40/11) biri iradî ölümdür. Cüneyd-i Bağdâdî, "Tasavvuf Allah'ın seni sende öldürmesi ve kendisiyle yaşatmasıdır" derken iradî ölümü anlatmaktaydı. Ölümü ve sonrasını çokça düşünceleri süffileri ölmeden evvel ölmeye, yani kötülük yapmayı emreden nefsi etkisiz hale getirerek kötü duygu ve düşüncelerden fâni olmaya götürmüştür. Bunun için de yemeyi, uyuymayı ve konuşmayı en aza indirmişler, inzivaya çekilerek kendilerini ibadete, tefekkür ve zikre vermişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, II, 24, 41; Muhâsibî, *er-Rî'âye li-hukûkullâh* (nşr. Abdülkadir Ahmed Atâ), Kahire 1390/1970, s. 154-160, 171; a.mlf., *et-Tevehhüm: Rihletü'l-insân ilâ 'âlemi'l-âhire* (nşr. M. Osman Haşt), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Kur'ân); İbn Kuteybe, *Üyünü'l-ahbâr*, II, 325-343; Serâc, *el-Lüma'*, s. 280; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 157; Sülemî, *Tabakât*, s. 93, 472; Kuşeyrî, *er-Risâle*, II, 589-600; Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*, Kahire 1358/1939, IV, 433-482; Aynü'l-kudât el-Hemedânî, *Temhîdât* (nşr. Afif Useyrân), Tahrân 1962, s. 319-322; Ebû'l-Ferac İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İbtis*, Kahire 1928, s. 306-308; Ebû'n-Necîb es-Sühreverî, *Âdâbü'l-mürîdîn*, Beyrut 2005, s. 65-68, 120, 135; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, II, 389; IV, 371; Necmeddîn-i Dâye, *Mirşâdü'l-ibâd* (nşr. M. Emîn Riyâhî), Tahrân 1365 hş., s. 364, 386; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *et-Tezkire fi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire* (nşr. Ebû Süfyan Mahmûd b. Mansûr), Medine 1417/1997; Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 195; Azîz Nesefî, *İnsânü'l-kâmil*, Tahrân 1944, s. 159; Kâşânî, *İştilâhâtü's-süfîyye*, s. 91-93; Yahyâ b. Ahmed el-Bâharzî, *Evrâdü'l-ahbâb ve fuşûşü'l-âdâb*, Tahrân 1353, s. 361-366; Abdurrahman-ı Câmî, *Nefahâtü'l-üns* (nşr. Mahmûd Abidî), Tahrân 1370 hş., s. 63, 685; Lâmil, *Nefahât Tercümesi*, s. 343; Ac-lûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 112; İbrâhim Hakkı Erzurumî, *Ma'rifetnâme*, İstanbul 1310, s. 246-254; Abdülbâkî Gölpinarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, İstanbul 1959, s. 124-133; Süleyman Uludağ, *İnsan*

ve Tasavvuf, İstanbul 2001, s. 263-267; Mecdî M. İbrâhim, *Müşkiletü'l-mevt 'inde şüfîyyetü'l-İslâm*, Kahire 2004; A. Schimmel, *Halifenin Rüyaları: İslâm'da Rüya ve Rüya Tabiri*, İstanbul 2005, s. 225, 263.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

□ FIKIH. İslâm düşüncesine göre hayat ruhun insanın bedenine girmesiyle başlayıp bedenden ayrılmasıyla son bulduğundan genellikle İslâmî literatürde ölüm "ruhun bedenden ayrılması" şeklinde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte ruhun bedenden ayrılma zamanından açıkça bahsederek nasların bulunmaması sebebiyle fakihler, ölüm ânının tesbitiyle ilgili olarak birtakım belirtileri esas kabul etmek durumunda kalmışlardır. Fıkıh literatüründe bilincin ve duyuların kaybolması, solunumun ve nabızın durması, kolların yana düşmesi, gözlerin kayması gibi haller ölüme dair ilk emâreler; vücudun soğuması, kuruması, morlukların oluşması, çürüme ve bozulmanın görülmesi gibi durumlar da ölümün gerçekleştiğini gösteren geç emâreler arasında sayılmaktadır. Ancak günümüzde tıbbın ilerlemesiyle klasik tıbbın kabul ettiği bu ölçütler üzerinde önemli tartışmalar olmuş, tıp çevrelerinde artık kalp atışının ve solunumun durması gibi belirtiler yerine beyin ölümü kesin ölüm emâresi kabul edilmiştir. Beyin ölümü beyin bütün işlevlerinin geri dönüşsüz olarak ortadan kalkmasıdır. Beyin, kan dolaşımı ve solunum dahil vücuttaki sistemleri idare eden ve bir bütün halinde çalışmasını sağlayan merkezî organ olduğundan beyin fonksiyonlarını geri dönülmez biçimde yitirmesinin insanın ölümü demek olduğu kabul edilmektedir. Beyin ölümü gerçekleştikten sonra vücudun alt sistemleri bir süre daha beyinden bağımsız biçimde yaşam destek ünitesinin yardımıyla bazı işlevlerini sürdürür. Kalbe verilen elektrik dalgaları, birtakım kimyevî maddelerin etkisi ve solunum aygıtı sayesinde vücutta kan dolaşımı devam edebilir. Bün-yeye göre farklılık göstermekle birlikte bir süre sonra kalp atışı da durur. Beyin ölümünün gerçekleşmesinin ardından kan dolaşımının ve solunumun bir müddet daha devam edebilmesi, yine bazı irade dışı hareketlerin görülebilmesi klasik ölüm anlayışıyla en önemli anlaşmazlık noktasını teşkil eder. Klasik İslâm düşüncesinde ruhun en temel fonksiyonlarından sayılan akletme, kavrama ve iradeli davranışlar sergileyebilme özelliklerinin beyin bütün işlevlerini yitirmesi durumunda ortadan kalkmasından hareketle beyin ölümünü ruhun bedenden ayrılmasının âlâmeti olarak sa-

yan yaklaşım bu kriterin kabul edilmesinde dinen bir sakınca görmez. Ancak bunun karşısında, ruhun bedenle olan ilişkisinin beyin fonksiyonlarına indirgenemeyeceği ve ölümün kalbin atışlarının tamamen durmasıyla kesinlik kazanan bir süreç olduğunu düşünen muhalif görüşe göre bu kriterin kabul edilmesi mümkün değildir. Diğer taraftan beyin ölümü kriterinin ardında yatan en önemli sebeplerden biri organ naklini kolaylaştırmak ve özellikle kalp naklini mümkün kılmaktır. Böyle bir amacın bulunması, tıp çevrelerinde kesin biçimde onaylanmasına rağmen beyin ölümü kriterinin dünya kamuoyunda yüzde kırklara varan bir oranda kabul görmemesine yol açmaktadır. Öte yandan ancak uzmanlarca tesbit edilebilen bir husus olması sebebiyle beyin ölümüne karar veren hekimlerin meslekî ve ahlâkî yeterliğinin tesbiti meselenin gözden kaçırılmaması gereken önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Beyin ölümü kriteri konusunda İslâm dünyasında da lehte ve aleyhte görüşler bulunmaktadır. Dünya İslâm Birliği'ne bağlı Fıkıh Akademisi, 17-21 Ekim 1987 tarihli toplantısında aldığı kararda beyin ölümünü hastanın yaşam destek ünitesinden çıkarılmasını meşrulaştıracak bir ölçüt kabul etmiş, ancak kesin ölüm kararı için kalp atışının ve solunumun durması gerektiğini belirtmiştir. İslâm Konferansı Teşkilâtı'na bağlı İslâm Fıkıh Akademisi ise 3 Temmuz 1986 tarihli kararında şu iki husustan birinin gerçekleşmesiyle kişinin öldüğüne kesin biçimde hükmedileceğini kararlaştırmıştır: 1. Kalbin ve solunumun tamamen durması ve doktorların bu durumdan geriye dönüşün imkânsız olduğuna karar vermesi. 2. Beynin bütün fonksiyonlarının tamamen durması ve doktorların bu durumdan geriye dönüşün imkânsız olduğuna karar vermesi.

İslâm'a göre insan hayatı kutsal ve dokunulmazdır. Kasten insan öldürme en büyük günahlardan biri olup kısas cezasını gerektiren bir suç sayılmıştır. Ayrıca insanın kendi canına kıyması İslâm'ın haram kıldığı büyük günahlardandır (en-Nisâ 4/29; Buhârî, "Veşâyâ", 23; Müslim, "İmân", 144). Dünya hayatı sonsuz âhiret mutluluğunu kazanması için insana bahşedilmiş bir ilâhî lutf olduğundan kişinin kendi ölümünü istemesi hiçbir şekilde hoş karşılanmamıştır. Başına ağır bir musibet gelen müminin buna sabretmesi tavsiye edilmiş, ölümü temenni etmesi yasaklanmış, sadece, "Allahım, benim için yaşamak hayırlı olduğu sürece beni yaşat, ölüm hayırlı olduğu zaman canımı al" diye dua et-